

Gölgede Kalmış Bir Kriz: Pakistan'daki Afgan Mülteciler

Oxfam'ın açıkladığı rakamlara göre dünyanın en zengin ülkeleri ABD, Çin, Japonya, Almanya, Fransa ve İngiltere'de bulunan mülteci oranı %8,8 iken dünya genelindeki toplam mültecilerin %50'si Türkiye, Pakistan, işgal altındaki Filistin, Ürdün, Lübnan ve Güney Afrika ülkelerinde bulunuyor. Bu oranlamaya göre G20 ülkelerinin en zenginlerinin barındırdığı mülteci sayısı 2,1 milyon iken, sadece Türkiye, Pakistan, Filistin, Ürdün, Lübnan ve Güney Afrika'daki toplam mülteci sayısı 12 milyonu buluyor. Barındırdığı mülteci sayısı bakımından en fazla orana sahip olan ülkelerin başında Türkiye, ardından 2,7 milyonluk mülteci sayısı ile Pakistan geliyor.[\[1\]](#)

Günümüz itibarıyla dünyanın dikkati Suriye mültecilerine odaklanmışken farklı coğrafyalarda da benzer şiddet ortamlarında yaşamaya çalışan başka milyonlarca mülteci bulunuyor. Hâlihazırdaki en büyük mülteci krizlerinden biri de Pakistan ve Afganistan arasında yaşanıyor. Bir süre önce Pakistan hükümeti ülkede artan saldırı eylemlerini gerekçe göstererek Afgan mültecilerin 2016 sonuna kadar sınır dışı edileceğini duyurdu. Bu kararla birlikte Pakistan'da bulunan birçok Afgan mültecinin yaşantısı büyük bir belirsizlik içerisinde girdi.

Sürecin geçmişi

Pakistan'ın Afgan mültecilere yönelik bu kararı, 2014'te Peşaver'de askerî bir liseye düzenlenen ve çoğunluğu öğrenci 140 kişinin hayatını kaybettiği intihar saldırısından sonra iyice netleşti. Aslında Afgan mültecilerin ülkelerine iadesi meselesi 2002 yılına dayanan bir tartışma konusudur. Öncesinde 1992 ve 2002 yıllarında Afganistan'a Pakistan'ın da talebiyle yoğun bir şekilde geri göçler yaşanmıştı. Afganistan'daki yeni dönem ve Pakistan'ın Afgan mültecileri artık barındırmak istememesi ile 2002 yılında Pakistan, Afganistan ve Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) arasında varılan anlaşma çerçevesinde "*Return and Reintegration of Afghan Refugees and Internally Displaced People/ Yerinden Edilmiş ve Afgan Mültecilerin Yeniden Entegrasyonu ve Dönüşü*" başlığında üç yıllık bir program açıklanmıştı. Bu programa göre Pakistan'daki 2,2 milyon, İran'daki 1,5 milyon Afgan mültecinin 2006 yılının Mart ayına kadar geri gönderilmesi hedeflenmişti. BMMYK'nın tahminlerine göre 2002, 2003 ve 2004 yıllarında yıllık ortalama 400.000 mültecinin geri gönderilmesi planlanıyordu. Fakat Afgan mültecilerin geri dönmedeki isteksizliği ve çok ağır işleyen süreç, bu beklentinin gerçek dışı olduğunu gösterdi.[\[2\]](#) Böylece mültecilerin dönüşüne dair aksamalarla süreç 2006 yılının Aralık ayına sarkıtıldı. 2002-2006 yılları arasında 2,7 milyon Afgan mülteci ülkelere dönerken 2 milyon Afgan ise Pakistan'da kaldı. Bu yıllarda gerçekleşen geri dönüş, BMMYK'nın en geniş kapsamlı geri dönüş programı olarak BM tarihine geçti.[\[3\]](#)

Pakistan'a Afgan-Sovyet Savaşı sonrasında gelen mültecilerle ilgili 2002 yılına kadar net bir sayım yapılmamıştı. 2003-2004 yıllarında Pakistan hükümeti ülkedeki Afgan sayısını tespit etmek için bir nüfus sayım planı hazırladı. Fakat 2002'de başlayan geri iade programıyla nüfus sayım planının çakışması, sonuçların gerçek rakamları yansıtmada ne kadar başarılı olacağı konusunda soru işaretleri oluşturdu. Yine de bu plan ülkede bu tarihten sonraki Afgan mültecilerin tespiti için önemli bir adım olarak dikkate alındı. Sayımlar BMMYK'nın maddi ve teknik yardımlarıyla Pakistan Nüfus Sayımı İdaresi tarafından gerçekleştirildi. 23 Şubat-24 Mart 2005 tarihleri arasında gerçekleştirilen sayıma göre ülkede 548.105 aileyle yaklaşık 3 milyon Afgan mülteci tespit edildi. Bu veriler Pakistan hükümeti ve BMMYK açısından şok ediciydi çünkü bu kadar büyük bir nüfusun geri gönderilmesi konusu hem BMMKY'nın hem de Pakistan'ın kaynak ve kapasitesini aşmaktaydı.[\[4\]](#)

Şokun önemli bir diğer sebebi de 2002 yılına kadar 2,5 milyon Afgan'ın geri döndüğü verisiydi. Bu rakamlar Pakistan'da 5,5 milyona yakın mültecinin barınmış olduğu gerçeğini gözler önüne seriyordu. Ortaya çıkan rakamın bu kadar büyük olmasında Pakistan ve BMMYK tarafından verilen önceki istatistiklerin sadece tahminlerden ibaret olması, Afgan mülteciler arasında doğum oranının yüksek olması ve geri iade edilen Afganların Pakistan'a farklı bölgelerden tekrar giriş yapmış olması da etkiliydi.[\[5\]](#)

Bu araştırmaya göre Pakistan'daki mültecilerin %62'si 2010'da adı *Khyber Pukhtoonkwa* olarak değiştirilen *The North-West Frontier Province (NWFP)* yani Kuzeydoğu Sınır Eyaletleri'nde, %25'i Belucistan'da, %7'si Pencap'ta, %4'ü ise Sind bölgesinde yaşamaktaydı. Mültecilerin %58'i kamplar dışında, %42'si BMMYK'nın kamplarında ikamet etmekteydi. Nüfus sayımından edinilen bilgilere göre Afgan mültecilerin %17'si Nangarhar, %11'i Kabul, %10'u Kandahar, %8'i Kunduz, %16'sı ise Paktiya ve

Baghlan bölgelerinden gelmişti. Nüfus sayımından elde edilen önemli bir diğer veri ise mülteciler arasındaki nüfus artış hızının %3 oranında olduğuydu. Çocuk nüfusun %19,4'ü beş yaş altı çocuklardan oluşmaktaydı. Böylece Afgan mültecilerin hızla artan nüfusu, Pakistan toplumunun yeni bireylerini oluşturacaktı. Bu sayımdaki diğer ilginç ve problematik veri ise Pakistan-Afganistan arasında göçen ve Kuchi olarak bilenen göçebe topluluğun "Afgan mülteci" statüsünde %16'lık bir yekünü oluşturmasıydı. Kültürel olarak göçebe bir yaşam süren bu topluluğun "geri iade" kapsamında Afganistan'a iadesi oldukça güç bir durumdu. Çünkü modern çağla birlikte yaşayışlarında belli değişiklikler olsa da halen mevsim değişikliklerine göre yer değiştiren bu gibi topluluklar, mülteci statüsünde değerlendirilemiyorlardı.[\[6\]](#)

Bu yıllarda Pakistan, uluslararası kamuoyuna geri dönüşlerle ilgili Afganistan'da bir an önce uygun şartların oluşturulması için yardım çağrısında bulundu. Bu çabalarla eş zamanlı olarak Afganistan da vatandaşlarının geri dönmesi için birtakım projeler başlattı. Farah, Logar, Faryab ve Parwan gibi eyaletlerde geri dönüş yapanlar için araziler tahsis edileceği duyuruldu. Fakat Pakistan'daki mültecilerin çoğu köken olarak bu eyaletlerden değildi.[\[7\]](#) Bir zamanlar kendisi de Pakistan'da mülteci olarak bulunmuş olan dönemin devlet başkanı Hamid Karzai'nin ve hükümetinin mültecilere yönelik zayıf politikaları, geri dönüşle ilgili mültecileri ikna edici seviyede değildi. Afgan yönetiminin mültecilerin kendi topraklarına ve toplumlarına kazandırılmaları konusunda sosyal projeler üretememesi ve uyguladığı baştan savma politikaları, yoğun bir şekilde eleştirilmekteydi. Örneğin 2005'te gerçekleşen parlamenter seçimlerde büyük bir yekün oluşturan İran ve Pakistan'daki Afgan mültecilerin seçimlerde oy kullanabilmesi için hiçbir çalışma yapılmamıştı. Yine geriye dönmüş olan mültecilerin sınırlı yerlerde yerleştirilmesi ve böylece ekonomik zorluklarla baş başa bırakılmaları, geri dönenler açısından büyük sıkıntılar yaratmıştı.[\[8\]](#)

Sonuç olarak Pakistan'da Sovyetler'in 1989'da Afganistan'dan çekilmesiyle başlayan mültecilerin geri gönderilmesi süreci, ABD'nin Taliban müdahalesiyle başlayan iç karışıklıkla sekteye uğramıştı. ABD'nin Afganistan'a girmesinin etkileri Pakistan tarafında da bütün yoğunluğuyla hissedilmekteydi. Taliban şiddetinin Pakistan içine girmesi üzerine, tehlike oluşturduğu gerekçesiyle, 2005 yılında Afganistan-Pakistan sınırındaki kamplar kapatıldı. 2009'da ise ülkedeki bütün kampların kapatılacağı ilan edildi.[\[9\]](#) Fakat ülke genelindeki kampları kapatma süreci Afganistan'ın bitmeyen iç istikrarsızlığı ve Pakistan ile Afgan halkları arasında Sovyet Savaşı'na uzanan bir dayanışma hukukunun olması dolayısıyla ilan edildiği şekilde işlemedi.

Yeni Süreç

2014'teki olayın ardından Pakistan hükümeti terörizmle mücadele çerçevesinde 2015 yılında 20 maddelik bir ulusal plan hazırladı. Bu plan çerçevesinde alınan kararlardan en önemlisi "*Registration and Repatriation of Afghan Refugees/Kayıt ve Afgan Mültecilerin Ülkelerine İadesi*" maddesiydi. Pakistan hükümeti halkı derinden sarsan bu olaydan sonra kamuoyuna 2015 yılı sonuna kadar Afgan mültecileri sınır dışı edeceği sözünü vermişti. Bu kararının temel sebebi ise, yine öncekiler gibi mültecilerin Afgan sınırı boyunca yoğunlaştığı bölgelere Taliban'ın konuşlanmış olması ve buraların artık risk taşıyan bölgeler haline gelmesiydi.

Afganistan sınırında kalan ve Pakistan'da *Federally Administered Tribal Areas (FATA)/Federal Yönetilen Kabile Alanları* olarak adlandırılan bölge daha çok Peştunlardan oluşuyor. Bu bölgedeki birçok kabilenin nüfus sahası ise Afganistan topraklarına kadar uzanıyor. Pakistan içinde aktif olan Tehrek Taliban grubu da FATA olarak bilinen bu bölgede yoğunlaşıyor. Pakistan'daki Afgan mültecilerin birçoğu nerdeyse 30 yıldır burada yaşıyor. Afganların yaklaşık %87'si etnik olarak bu bölge halkını oluşturan Peştunlardan oluşurken[\[10\]](#) bölgede Tacik, Hazara, Özbek, Beluci, Türkmen ve Afganistan'daki diğer etnik gruplardan da mülteciler bulunuyor. Dolayısıyla Pakistan'ın buradaki tehdit unsurlarını Afganistanlıları göndererek temizleme stratejisi, bölgenin hem demografik hem de Taliban'ın Pakistan içinde de olan yapılanmasından dolayı, tek başına etkili olacak gibi görünmüyor.

Ülkede yaklaşık kayıtlı ve kayıt altına alınmamış 2,7-3 milyon Afgan mülteci bulunuyor. Bu nüfusun 1,5 milyonu Afganistan vatandaşlığını gösteren Pakistan geçici ikamet belgesine sahip. Pakistan'ın da Türkiye gibi mültecilere yönelik vatandaşlık uygulaması bulunmuyor. Pakistan'ın bu kararı ile ülkedeki kayıt dışı mültecilerin iadesi hızlanırken kayıtlı olanların ikametleri de uzatılmıyor. Ülkeden ilk aşamada kayıt dışı mültecilerin gönderilmesi hedefleniyor, ancak genel olarak geri gitmekten başka çare bırakılmayan mülteciler de ayrıca bir zorlamaya gerek kalmadan gönüllü olarak göç etmeye başlamış durumda. 2016 Ocak ayından bu yana gönüllü gidişleri organize etmek için BM tarafından kurulan merkeze ülkedeki kayıtlı mültecilerden sadece 5.000'i başvurmuş.[\[11\]](#) Gönüllü gidişlerde Pakistan hükümetinin aldığı kararın ardından güvenlik güçlerinin Afgan mültecilere yönelik artan kötü muamelesinin de etkili olduğu yönünde haberler bulunuyor.

Uluslararası Göç Örgütü'ne göre Ocak 2016'dan itibaren Pakistan'da kayıtlı olmayan 101.000 mülteci Afganistan'a iade edildi. 2016 Temmuz ayı ortasından itibaren de kayıtlı 67.224 Afgan mülteci ülkesine döndü.[12]

Birçok problem ve başka unsurun eşlik ettiği bu süreçte Pakistan'ın 2015 sonu için öngördüğü geri gönderme işleminin tamamlanması hedefi zaten 2016 sonuna sarkmış durumdayken[13] ve ülkeyi terk etme süreci için 2016 Aralık ayını şart koşan düzenleme yapılmışken, ünlü avukatlarından Zulfiqar Ahmad Bhutta Pakistan Yargıtayı'na iadelerin 2017'nin Aralık ayına kadar uzatılması teklifini sundu. Bhutta, ülkede 10 milyon rupilik gayrimenkule sahip Afgan'ın geri gönderilmesi için sürecin beş yıl daha uzatılmasını da talep etti.[14] Mültecilerin Pakistan ekonomisini tükettiklerine dair inanışların yanı sıra, neredeyse 40 yıldır bölgede yaşayan, bölge insanıyla evlilikler yapıp burada aile şirketleri kuran ve milyonlarca rupilik yatırımı bulunan -bazı değerlendirmelere göre 20 milyon rupi- birçok Afganistanlı için kritik sonuçları olan bu karar, Pakistan ekonomisi için de ciddi riskler barındırıyor.[15]

Afganistan tarafında ise ekonomi ve siyasetteki istikrarsızlığın daha da şiddetlenmesi, Taliban'ın bölgedeki nüfuzunun yeniden artması,^[16] Afgan hükümetini mültecileri geri gitme konusunda oldukça çaresiz bırakıyor. Ülkede zaten 1,2 milyon civarında Afgan IDP (yerinden edilmiş insan) var.[17] BM'ye göre 2015 yılında Afganistan'daki iç çatışmalarda 11.000 sivil hayatını kaybetmiş. İç istikrarsızlık yanında Afgan mültecilerin yıllardır Pakistan'da edindikleri birikimlerinin bir anda ellerinden kayıp gitmesi ve henüz hiçbir istikrara kavuşmamış ülkelerine yıllar sonra dönmek durumunda kalıp sıfırdan bir hayat kurmak zorunda olmaları da büyük bir travma sebebi. Pakistan'da doğup yüksek eğitimlerini de burada tamamlamış birçok Afgan, kendilerini Pakistanlı olarak hissediyor ve hayatlarına bu ülkede devam etmek istiyor. Fakat artan olaylar sebebiyle Afganlar, her an hedef olma kaygısı taşıyor.[18]

Pakistan, mevcut Afgan hükümetini, daha önceki benzer dönemlerde olduğu gibi, mültecilerin geri dönüşüyle ilgili hiçbir yol haritasının olmamasıyla suçluyor. Afganistan tarafında ise mülteciler konusundan sorumlu olan Mülteciler ve İade İşleri Bakanlığı'nın bu süreçte çok yetersiz bir ekipman ve fonla çalıştığı, bu yüzden problemlerin krize dönüşebileceği belirtiliyor. Pakistan, Afganistan yönetiminin ülke sorunlarını iyi yönetemediğini, bundan dolayı Taliban'ın ülkedeki gücünün her geçen gün arttığını ve bunun da Pakistan'a yansıtıldığını iddia ediyor. Afganistan ise Pakistan'dan Afgan mültecilere 1980'li yıllardan bu yana yaptığı ev sahipliğini, ülkenin içinde bulunduğu karışık ortamdan dolayı, 2020 yılına kadar uzatmasını istiyor. Afganistan, mültecilerin kendisi açısından vakitsiz geri iadelerinin zaten işsizlik, terör gibi sıkıntılarla boğuşan ülkenin bu sorunları kontrol altına almasını daha da zorlaştıracağını, bunun da her iki ülkenin millî güvenliğini tehdit edecek problemleri arttıracığını dile getiriyor.[19]

Ekonomik bir darboğazda olan Afganistan için 2016 başlarında Uluslararası Para Fonu (IMF) yeni bir mali destek süreci planladığını açıklamıştı. IMF'nin birçok zorluğa rağmen planladığı aşamaların başarıyla uygulandığını açıklaması yanı sıra, iç karışıklık ve uluslararası askerî güçlerin bölgeden çekilmesiyle Afganistan ekonomisinin çok zor dönemlerden geçtiği ifade edilmişti. 2017'de ekonomik büyümenin %2 olacağı tahmin edilen Afganistan'la ilgili olarak IMF, başışçılardan gelen yardımların azalmasına yol açan başlıca sebep olarak ülkedeki karışıklığı gösteriyor.[20]

Afgan mültecilerin ülkelerindeki belirsiz geleceğe adım atmadan önce karşılaştıkları ilk çetin mücadele, göç yollarındaki zorlu koşullar. Sınır dışı edilen binlerce Afganistanlı mülteci, insanlık dışı şartlarda hayatta kalmaya çalışıyor. Birçok Afgan mülteci Pakistan güçleri ve Taliban'ın çatıştığı ve bu yüzden de oldukça riskli ve tehlikeli Torkham sınır kapısından kamyon yahut otobüslerle Afganistan'a geçiriliyor. Yardım kuruluşları bu durumun ölümcül sonuçları olabileceğini, çocukların gıda yetersizliği sebebiyle göç yollarında ölümlerle burun buruna kalabileceğini bildiriyor. Hatta bölgede tıkanıp kalan mültecilerin içme suyuna erişim imkânlarının bile yok denecek kadar az olduğu gelen bilgiler arasında.

Pakistan'dan 2014 sonrası gönderilmeye başlanan Afgan mültecilerin birçoğu Kabil'in batısında bulunan ve Taliban ve NATO destekli askerî güçler arasında yaşanan savaşın ortasında kalan ülke içi mülteciler için hazırlanmış kamplara yerleştiriliyor. Sonrası ise hem Afganistan hem de mülteciler için büyük bir muamma. Bu muammadan kendini korumaya çalışan birçok Afgan ise diğerleri gibi Avrupa kapısına, yine birçok tehlikeli ve riskli süreci göze alarak dayanıyor. Uluslararası Göç Örgütü'nün verilerine göre 2015 yılında 178.000 Afganistan vatandaşının iltica için Avrupa'ya başvurduğu anlaşılıyor.[21]

Uluslararası insan hakları kuruluşlarına göre eğer Pakistan bu sayıda mülteciyi öngördüğü süre içerisinde geri gönderirse bu, modern tarihin en büyük göç hareketine yol açacak.[22] Bununla birlikte birçok

problem arasında Pakistan yönetiminin bütün zorlamalarına rağmen Afgan mültecilerin Pakistan'ı tamamen terk edişlerinin en iyi ihtimalle 2017'ye kadar sarkacağına kesin gözüyle bakanlar da var.

Pakistan kamuoyu ise ülkede sık sık meydana gelen intihar saldırılarının travmalarıyla baş etmeye çalışırken Afgan mültecilere yönelik bu karara karşı kayıtsız kalmıyor. Bölgedeki sorunların köklerini, Sovyet-Afgan Savaşı'nda Afgan tarafına oldukça aktif destek olan Pakistan'ın o dönemki politikalarına ve bazı yanlış stratejilerine yükleyenler de var. Bu durumun faturasının Afgan mültecilere çıkarılmasını eleştiren görüşler bulunmakla birlikte bu kararı Hint-Afganistan yakınlaşmasına tepki olarak siyasi bulanlar ve bunun Pakistan açısından bölgede başka olumsuz sonuçlar doğuracağını düşünenler de var. Pakistan'ın Afganistan yönetimine yönelik tepkili ve olumsuz duruşu, onun bölgedeki bir dostunu daha kaybetmesi ve Afganistan'ın Hindistan'ın kucağına itilmesi olarak yorumlanıyor.

Özellikle güvenlik güçlerinin geri dönüşü hızlandırmak için zor kullanmaları ve mültecilere yönelik sert tutumları üzerinden meseleyi eleştiren Cemaat-i İslami'nin Peşaver sorumlusu Mushtaq Ahmad Khan, Afganların Sovyet-Afgan Savaşı'nda Pakistan sınırlarını koruduklarını ve bugün hem Pakistan'ın hem de Afganistan'ın bu insanlar için problem yaratmak yerine soruna bir an önce çözüm bulmaları gerektiğini söylüyor.^[23]

Afganistan ve Pakistan halklarının ve yönetimlerinin coğrafi ve tarihî ortaklıkları, onların zor zamanlarında birbirlerinin yanında yer almalarındaki en önemli etkenken, 11 Eylül ile birlikte ABD'nin Afganistan'ı işgali sırasında Pakistan'ı üs olarak kullanması ve Taliban'la Pakistan'ı karşı karşıya getirmesi, iki ülke ilişkilerine ve halkların birbirlerine olan tutumlarına son derece olumsuz bir şekilde yansıyor. Torkham bölgesinde yaşanan çatışmalar üzerine başlayan gerilim, medyanın ve siyasilerin olumsuz söylemleriyle iki halkın arasının daha da açılmasına hatta ilişkilerin giderek nefrete dönüşmesine sebep olacağı endişelerini beraberinde getiriyor. Kuzeydeki Khyber Pukhtoonkwa yönetiminin Afganların evlerinde aramalar başlatması, bölge halkının Afgan mültecilere yönelik negatif algısını beslerken, mültecilerin de Pakistan'a karşı güvensizliklerini körüklüyor.^[24]

Yüzyıllardır bölgede birlikte yaşayan halklar arasında mevcut olan nüfus hareketleri, Afganistan ve Pakistan arasındaki sınıra rağmen 1950'lere kadar devam etmişti. Ortak kültür ve dile sahip olan Peşaver bölgesi insanının Sovyet Savaşı sonrası -bölge mülteci akınına uğramasına rağmen- Afganlarla kaynaşması bu sebeple zor olmamıştı. Fakat mültecilerin yoğunlaştığı bu bölgelerin tarihî, sosyal, dinî ve kültürel ortaklıklarının olması, Khyber Pukhtoonkwa yönetiminin başlattığı aramaların bölge halkları açısından sınır dışı edilmekten çok öte bir trajediye sebep olabileceği, hatta Sovyet-Afgan Savaşı sırasında kurulan birliktelikten sonra -eğer mevcut süreç iyi yönetilemezse- bölgedeki iki halkı birbirine düşman edebileceği şeklinde yorumlanıyor. Bu yüzden Afgan mültecileri dışlamak yerine, halkın mültecileri kapsayıcılığını teşvik edecek yaklaşımlar sergilenmesi, mültecilerin daha da marjinalleşmesine engel tedbirlerle bu durumun üstesinden gelinmesi gerektiği ifade ediliyor.^[25] 37 yıldır barındırdığı 3 milyonluk Afgan nüfusuyla bir başına mücadeleye terk edilen; kendi ekonomik problemleri, siyasi istikrarsızlığı yanı sıra ABD'nin ülkedeki mevcudiyetinin yarattığı problemlerle baş etmek zorunda kalan Pakistan yönetimi, terör saldırılarının inanılmaz boyutlara ulaşmasından sonra ciddi tedbirler alma konusunda oldukça haklı görünüyor. Pakistan'ın civar ülkelerle en önemlisi de Hindistan ile arasındaki gerilimle de uğraşmak zorunda olması, bütün bu problemler için çözüm odaklı stratejiler geliştirmesini oldukça zora soksa da mültecilerle ilgili tutum ve stratejilerde uzun vadeli düşünerek hareket etmesi, ülke ve bölge halklarının geleceği açısından oldukça hayati bir durum teşkil ediyor.

-
- [1] <https://www.oxfam.org/en/pressroom/pressreleases/2016-07-18/six-richest-countries-host-less-9-refugees>
- [2] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [3] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [4] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [5] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [6] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [7] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [8] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/1023-afghan-refugees-in-pakistan-current-situation-and-future-scenario.html>
- [9] <http://www.ips.org.pk/the-muslim-world/988-afghans-in-pakistan-a-protracted-refugee-situation>
- [10] <http://dailytimes.com.pk/opinion/22-Aug-16/forced-repatriation-of-afghan-refugees>
- [11] <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2016/08/afghan-refugees-pakistan-security-threat-160827172743>
- [12] <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2016/08/afghan-refugees-pakistan-security-threat-160827172743>
- [13] <http://tribune.com.pk/story/1166812/afghan-refugees-sc-asked-delay-repatriation-dec-2017/>
- [14] <http://tribune.com.pk/story/1166812/afghan-refugees-sc-asked-delay-repatriation-dec-2017/>
- [15] <http://tribune.com.pk/story/1166812/afghan-refugees-sc-asked-delay-repatriation-dec-2017/>
- [16] http://www.nytimes.com/interactive/2015/09/29/world/asia/afghanistan-taliban-maps.html?_r=0
- [17] <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/05/afghanistan-internally-displaced/>
- [18] <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2016/08/afghan-refugees-pakistan-security-threat-160827172743>
<http://interactive.aljazeera.com/aje/shorts/afghan-refugee-beardy-man/>
- [19] <http://dailytimes.com.pk/opinion/22-Aug-16/forced-repatriation-of-afghan-refugees>
- [20] <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16252.pdf>
- [21] <https://www.hrw.org/news/2016/07/01/pakistan-renewed-threats-afghan-refugees>
- [22] <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2016/08/afghan-refugees-pakistan-security-threat-160827172743>
- [23] <http://tribune.com.pk/story/1147920/giving-back-afghan-refugees-respected/>
- [24] <http://sister-hood.com/palwasha-abbas/return-afghan-refugees/>
- [25] <http://nation.com.pk/blogs/05-Sep-2016/hypocrisy-afghan-pakistanis-and-the-afghan-refugees>